

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОВОЄННИЙ КРАКІВ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В МІСТІ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ.....	5
1.1. Висвітлення суспільно-політичного ладу Кракова перед Другою світовою війною.....	5
1.2. Становлення окупаційного періоду в Кракові в ході Другої світової війни.....	7
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГЕТТО НА ОКУПОВАНИХ НАЦИСТАМИ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ.....	13
2.1. Історичні передумови створення краківського гетто	13
2.2. Результат Вайзейської конференції та знищення євреїв 1942-1943 рр.....	17
2.3 Аналіз наслідків ліквідації краківського гетто. Групи опору у краківському гетто.....	20
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА КРАКОВА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	23
3.1. Наслідки Другої світової війни у Кракові.....	23
3.2. Краків у післявоєнний час.....	26
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	29

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні старовинне місто Краків, яке раніше було столицею Польщі, вражає своєю неймовірною середньовічною архітектурою. В Старому місті можна побачити тисячі старовинних будівель і мільйони творів мистецтва. Проте мальовничість міста була не завжди такою, особливо під час німецької агресії на Польщу під час Другої світової війни. Особливо варто відмітити, що напад нацистської Німеччини на Польщу у вересні 1939 року і встановлення окупаційного режиму поставили єврейський народ, що мешкав саме на польських землях, перед загрозою повної ліквідації. Недостатнє наукове висвітлення довоєнної, періоду окупації та післявоєнної громадсько-політичної ситуації в місті Кракові зумовили актуальність теми нашого дослідження.

Метою дослідження є необхідність з'язувати суспільно-політичні та історичні умови в Кракові часів Другої світової війни.

Відповідно до вказаної мети варто було виконати наступні завдання:

- 1) висвітлити суспільно-політичний лад Кракова перед Другою світовою війною;
- 2) дослідити становлення окупаційного періоду в Кракові;
- 3) охарактеризувати внесок підпільних груп опору;
- 4) з'ясувати історичні передумови створення краківського гетто;
- 5) вивчити події 1942-1943 років;
- 6) проаналізувати наслідки ліквідації краківського гетто;
- 7) окреслити стан післявоєнного Кракова.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичний лад Кракова періоду Другої світової війни.

Предметом дослідження є Краків у період Другої світової війни.

Хронологічні та територіальні межі роботи. Місцем об'єкта і предмета дослідження обрано м. Краків, яке розташоване в південно-західній частині Польщі на р. Вісла. Часові межі: 1939-1945 рр. та сучасність.

Методи дослідження обрані з урахуванням поставленої мети і завдань дослідження, його об'єкта та предмета.

Робота побудована на застосуванні таких методів, як аналіз, синтез, систематизація, зіставлення та класифікація історичних джерел інформації, що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вчених на проблему, яка вивчається.

Використання історичного методу дозволило дослідити різні етапи розвитку досліджуваної проблеми.

На етапі збору наукової інформації застосовувалися конкретно-соціологічні методи дослідження (вивчення наукових джерел, контент-аналіз).

Теоретичною основою нацистської політики на окупованих територіях Польщі були погляди про походження і розвиток нації та народів. Вони базувалися на расовій теорії французького ученого А. Гобіно і англійського соціолога С. Чемберлена. Згідно з нею лише арійська раса була творцем та носієм людської цивілізації і культури, а всі інші раси вважалися неповноцінними і такими, що справляли у всесвітній історії шкідливий вплив на суспільство. Адольф Гітлер у роботі «Майн Кампф» розділив все людство на три категорії: творці цивілізації, носії цивілізації та руйнівники цивілізації. Він стверджував, що представниками перших двох груп можуть бути лише арійці, а представниками третьої групи є євреї [8, с. 243].

Тому напавши на територію Польщі, нацисти перш за все прагнули сконцентрувати усе єврейське населення на цих землях, а вже згодом і зовсім винищити як націю.

У нашому дослідженні ми зосереджуємо увагу на характеристиці довоєнного Кракова та громадсько-політичної ситуації в місті періоду окупації; дослідженні феномену гетто на окупованих нацистами землях Польщі, зокрема передумови утворення та наслідки ліквідації; описі Кракова після Другої світової війни.

РОЗДІЛ 1.

ДОВОЄННИЙ КРАКІВ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В МІСТІ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ

1.1. Висвітлення суспільно-політичного ладу Кракова перед Другою світовою війною

Краків – одне з найбільших і найстаріших міст Польщі. Розташоване в її південно-західній частині на р. Вісла. Вузол залізничних і автомобільних шляхів, пристань. Населення 760 тис. осіб (2004). Виник у 8–10 ст. на місці поселення племені віслян [17].

У Кракові, стародавній столиці Польщі і столиці Західної Галичини, багато сотень років існувала єврейська громада. Постійне і безперервна присутність євреїв в місті документовано з чотирнадцятого століття, але, судячи з усього, єврейська громада існувала в місті значно раніше. Напередодні Другої світової війни, в Кракові проживало близько 56000 євреїв, що становило приблизно чверть населення міста.

Більшість євреїв заробляли на життя торгівлею і дрібною промисловістю, зокрема виробництвом одягу і продуктів харчування. Близько сорока відсотків працювали службовцями або були зайняті в сфері послуг. Євреї Кракова працювали і в інших галузях, таких як будівництво, виробництво металів, шкіряних виробів і в деревообробній промисловості. 61% від загального числа лікарів міста становили євреї. Близько 800 з 1291 юристів Кракова були євреями.

Краків був центром багатьох єврейських політичних організацій у Польщі. У ньому діяли сіоністські партії, соціалістична партія Бунд і ультраортодоксальна партія Агудат Ізраїль. Євреї були також помітні в польської комуністичної партії, яка таємно діяла в місті.

У місті існувало багато установ освітнього характеру, в тому числі івритські і польські середньої школи, кілька приватних єврейських шкіл, дві

школи національно-релігійного руху Мізрахі, два професійно-технічних училища для ремісників, і семінар Бейт Яков для ортодоксальних дівчат. Мережі «Тарбут» та інші організації були задіяні до викладацької івриту. У Кракові діяло кілька єврейських бібліотек і «Народний університет», заснований єврейськими студентами.

Релігійне життя в Кракові була надзвичайно розвинена, в місті діяло кілька хасидських судів.

Краків був центром наукової і культурної діяльності багатьох єврейських письменників і вчених. Єврейський міський театр щорічно відвідували десятки тисяч глядачів. У місті видавалися кілька газет на їдиш. Багато членів громади брали участь в єврейських спортивних клубах.

Краків славився цілою низкою єврейських організацій соціального забезпечення, як традиційних, так і сучасних, в тому числі добре обладнаними лікарнями і комітетами, що допомагали бідним і безробітним. Євреї в Кракові утворили професійні спілки для торговців і ремісників, а також два банки допомоги [24].

1.2. Становлення окупаційного періоду в Кракові в ході Другої світової війни

Друга світова війна розпочалася з нападу нацистської Німеччини на Польщу. Польща якнайкраще підходила для випробування на практиці стратегії «блискавичної війни» («бліцкригу») – війни, успіх в якій передбачалось досягнути швидкими діями, захопивши противника зненацька, не давши йому отямитися і організувати ефективний опір.

Спільний польсько-німецький кордон простягався на 1750 миль і, за визнанням фахівців, захистити його не могла жодна армія світу, оскільки противник міг розпочати наступ у будь-якому місці з будь-якого напрямку. Серйозних оборонних споруд і природних перешкод на польсько-німецькому кордоні практично не існувало.

За німецьким планом «Вайс», затвердженим ще у квітні 1939 р., стратегічне зосередження й розгортання німецьких військ завершилося 25 серпня, але наступ було відкладено через виявлену Англією готовність виступити на боці Польщі і нерішучість Італії.

Загалом на польському кордоні вермахт (війська нацистської Німеччини) зосередив понад 50 з 75 існуючих у нього дивізій чисельністю 1,5 млн чол.

Німецьким військам протистояла польська армія, що налічувала понад 1 млн. солдатів і офіцерів, але яка мала обмаль танків, літаків, гармат.

До війни також готувався і Радянський Союз, якому згідно таємного протоколу мала відійти територія Польщі до р. Вісла

Вторгнення німецьких військ на територію Польщі розпочалось 1 вересня 1939 р. Йому передувала провокація гітлерівців у прикордонному містечку Глейвіц.

Вже у перші дні наступу організований опір польської армії було зламано. До 8 вересня її головні сили були розгромлені, не зважаючи на відчайдушний опір. Значна їх частина опинилася в оточенні або була

захоплена в полон. Опір чинили лише армія Кутшеби, що обороняла варшавський напрямок, і столичний гарнізон. Героїчною сторінкою польської історії стала оборона півострова Вестерплатте, міст Варшави, Кракова [9].

26 жовтня 1939 р. частина українських етнічних територій окупованої польської держави увійшла до Генеральної Губернії (ГГ), що запроваджена декретом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. як особливий тип окупаційного режиму. Очолював ГГ Генеральний Губернатор, що був наділений всією повнотою влади. Йому підпорядковувались губернатори п'яти областей (дистриктів). Губернаторові дистрикту підпорядковувалися окружні старости (крайсгавптмани). Дорадчим органом Генерального Губернатора була Рада, що складалася з найвищих чиновників губернаторського уряду. ГГ творило окрему правову, фінансову, митну складову частину Німеччини.

Столицею ГГ стало місто Краків. Територія ГГ поділялась на чотири дистрикти: Краків, Радом, Люблін, Варшава. У свою чергу, області складались з повітів на чолі зі старостою. Повіти ділились на громади на чолі з війтом, який вирішував всі поточні справи разом із радою, що складалася з 5-10 місцевих громадян. Рішення про національну приналежність війтів чи ради приймала національна більшість даного населеного пункту [4, с.22].

Німецькі окупанти зайняли місто вже через шість днів після початку війни. В часи гітлерівської окупації (1939-1945) столиця Генерал-губернаторства, Краків, була єдиним великим містом, у якому не зафіксовано спаду населення, а в 1945 році Краків був містом, у якому проживало найбільше мешканців. Німецькі окупанти вивезли до Німеччини багато творів мистецтв, з яких велика кількість не повернулась до країни.

На початку Другої Світової війни із зайняттям Радянським Союзом західноукраїнських земель, саме емігранти з Східної Галичини перетворили Краків на своєрідний центр українського життя. Зокрема, на грудень 1939 р. у Кракові перебували Роман Бжеський, Лідія Бурачинська, Святослав Гординський, Ірина Винницька, Катря Гриневичева, Микола Денисюк, Федір Дудко, Ростислав Єндик та інші.

Від самого початку окупації Краків став центром українського життя, де виникають українські громадсько-культурні інституції, постають українські школи, молодіжні організації. Майже в кожному українському селі Закерзоння відкрилися національні початкові школи, а в Сяноку, Ярославі, Криниці і Холмі засновано українські гімназії. У багатьох селах навіть почали діяти світлиці товариства «Просвіта» [4, с.23].

На початку 1940 р. у Кракові організовано кооператив «Український Консум», що забезпечував українців міста продуктами та товарами першої необхідності. Розширила свою діяльність єдина у ГГ централь «Народної Торговлі» в Сяноку, що вела торгівлю всіми концесійними та продовольчими товарами, відкривши свою філію в Березові. З ініціативи Ю. Павликовського прийнято новий статут НТ, вибрано Надзірну Раду та призначено дирекцію. Тісною була її співпраця з ЛСК та українбанком, а також з приватними купцями краю. Збільшувала торгівлю галантереєю, мануфактурою, шкірами та іншими товарами УГАС з засновницьким капіталом 250 тис. зл., 75 % акцій якої володіла українська кооперація [4,с.24].

Під час окупації було практично знищене єврейське населення Кракова (перед війною єврейське населення становило 25 % всіх мешканців, а після війни його було лише близько 2 %). Краків зазнав незначних втрат під час бомбардування міста радянською авіацією. Введення до міста радянських військ не було визволенням, а виявилось новою окупацією, цього разу «червоного кольору» [22].

Німці окупували Краків в перший тиждень вересня 1939 року. Багато євреїв Кракова бігли на схід в Східну Галичину, яка була окупована Червоною Армією, і пізніше, влітку 1940 року, багато хто з них були заслані або переїхали вглиб території Радянського Союзу. Тим часом, єврейські біженці з інших міст західної Польщі прибули до Кракова, і місцева громада надавала їм допомогу.

Німецькі частини відразу після вступу до Кракова приступили до розграбування єврейського майна, а також хапали євреїв для примусової праці. Були і євреї, захоплені в якості заручників, які безслідно зникли.

8 вересня 1939 року було опубліковано наказ, який зажадав відзначити єврейські підприємства в місті, що сприяло грабежу єврейського майна.

12 вересня 1939 року було віддано наказ про «арізації» єврейських заводів і підприємств (тобто передачі єврейського майна не євреям). Так звана «арізація» була проведена німцями, фольксдойче (етнічними німцями) і українцями. Після цього, 23 листопада 1939 року, були опубліковані розпорядження, згідно з яким дозволялася конфіскація єврейського майна.

Згідно з переписом населення, проведеної німцями в листопаді 1939 року, в місті знаходилося 64428 євреїв, але фактично кількість єврейських жителів міста на той момент оцінюється приблизно в 70000-80000 чоловік.

З 1 грудня 1939 року всі євреї у віці десяти років і старше були зобов'язані носити білу пов'язку з синьою зіркою Давида на правій руці.

17 вересня 1939 року, з німецької наказом, в Кракові був створений «Єврейський комітет» з дванадцяти чоловік. Його головою був призначений д-р. Марек Біберштейн, його заступником став Вільгельм Гольдблат. У грудні 1939 року німці оголосили комітет «юденрата» (єврейським радою), а число його членів було збільшено до двадцяти чотирьох чоловік. Юденрату було передано кілька сфер діяльності, в тому числі розподіл продовольства і медикаментів і збір викупу з єврейського населення. Вони також були відповідальні за вербування підневільних працівників, метою якої було запобігти довільний захоплення євреїв на вулицях міста.

З ініціативи членів юденрата була створена благодійна їдальня для біженців, організовано розподіл одягу і фінансової підтримки нужденним, в тому числі єврейським інтелектуалам, які втратили свої джерела заробітку із закриттям шкіл і навчальних закладів. Крім того, юденрат, який частково субсидувала JSS, підтримував лікарню, яка відновила діяльність в жовтні 1939 року, а також інфекційну лікарню, дитячий будинок, будинок для людей

похилого віку, лазні і кладовище. Крім цих сфер діяльності юденрат підтримував проведення курсів професійного навчання.

11 грудня 1939 німці наказали закрити всі єврейські школи, і одночасно єврейські учні та викладачі були вигнані з державних шкіл. Тоді єврейське освіта перейшла в підпільний режим. У таких підпільних школах навчання тривало до моменту ліквідації громади. З кінця 1939 німці почали привласнювати собі єврейські квартири разом з їх вмістом, вони наказали закрити всі синагоги і конфіскувати в них все цінні предмети. Кошерний забій худоби також був оголошений поза законом.

У грудні 1939 року німецькі та польські охоронці та поліцаї були розміщені в кварталі Казімеж, а в лютому 1940 року вони були розміщені навколо і інших переважно єврейських кварталів. У травні 1940 року євреям було заборонено ходити по головних вулицях Кракова.

Вже 26 жовтня 1939 року на території центральної Польщі було утворено генерал-губернаторство і Краків був оголошений його столицею. Тож німецька влада намагалися радикально скоротити чисельність населення міста. 18 травня 1940 року німецький мер Кракова Карл Шмідт оголосив про скорочення числа євреїв в місті до 15000 «продуктивних євреїв» і виселення всіх інших до 15 серпня 1940 року.

Євреї були поставлені до відома, що після цієї дати всі ті, хто не має дозволів, будуть депортовані. Депортація була покладена на юденрат. Євреї, які покинули місто, в основному переїхали в найближчі міста, такі як Скавіна, Борек Фавецкій, Юговіце, Величка, Прокоцім, Рабка і Тарнов.

Члени юденрата намагався підкупити німецьких чиновників для того, щоб ті погодилися на збільшення числа євреїв, яким було б дозволено залишитися в місті. Ці спроби призвели до арешту глави юденрата, його заступника та ряду інших членів цього органу.

Доктор Артур Розенцвейг був призначений новим головою юденрата, він, як і його попередник, намагався зробити все можливе для поліпшення умов життя в гетто. У липні 1940 року в Кракові все ще перебували близько

70000 євреїв. Була створена єврейська служба порядку, яка швидко зросла від сорока поліцейських до двохсот. 1 серпня 1940 року відповідальність за єврейську робочу силу була відібрана у юденрата і передана німецькому бюро з працевлаштування, яке організувало відправку євреїв в трудові табори регіону.

Після того, як завершилася хвиля «добровільного переселення», в Кракові залишилися близько 21000 євреїв, тобто більше, ніж планували німці. На євреїв, які не мали дозволу залишитися в місті, полювали німецькі поліцейські органи за допомогою польської допоміжної поліції («поліції в синій уніформі»). 2 грудня 1940 року поліція перекрила всі в'їзди в місто. Близько 5000 євреїв були затримані без відповідних документів і депортовані в різні міста в районі Любліна. Частина депортованих вдалося пізніше таємно повернутися до Кракова.

На початку січня 1941 року делегація рабинів і єврейських представників Кракова звернулися до католицького кардинала Адаму Сапіги, щоб той клопотався перед генерал-губернатором окупованої Польщі, Гансом Франком, з метою зупинити депортацію євреїв з міста. Дізнавшись через інформатора про це звернення до кардинала, німецькі власті депортували всіх членів делегації в Освенцим. Депортації євреїв з міста тривали [24].

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГЕТТО НА ОКУПОВАНИХ НАЦИСТАМИ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ

2.1. Історичні передумови створення краківського гетто

Починаючи з 1940 року становище євреїв, що мешкали на польських землях, погіршилося ще більше: євреям було заборонено змінювати місце проживання, а також виходити з дому з 21 години до 5 години ранку. У січні 1940 року Г. Франк видав наказ про реєстрацію майна євреїв, що мешкали на території ГГ [19, с. 76].

З початку окупації польське населення єврейського походження було зосереджене у спеціально відведених кварталах міст (гетто). Усього на польських теренах діяло близько 400 гетто, найбільші з яких були у Варшаві (440 тис. осіб), Лодзі (200 тис.). Причини створення гетто нацистська пропаганда пояснювала по-різному. Якщо Р. Гейдріх наказував спиратися на так би мовити широку участь євреїв у партизанських діях проти німецької армії, то в інших випадках виявлялося, що євреї налаштовували поляків проти Німеччини. Йшла мова і про необхідність ізолювати євреїв через те, що вони не бажають дотримуватися встановлених націонал-соціалізмом справедливого принципу розподілу матеріальних доходів. Також однією з причин вважали прагнення євреїв відокремитися від оточуючого населення. Нацисти стверджували, що євреї є носіями інфекційних хвороб, а їх ізоляція допоможе захистити неєврейське населення від епідемій.

21 вересня 1939 року керівництвом СС прийнято рішення остаточно перевести євреїв до величезних центрів концентрації, які створювалися у містах на окупованих німцями території Польщі. І вже 8 жовтня 1939 року на окупованих нацистами землях Польщі було створено перше єврейське гетто у Петркуві-Трибунальському, куди почали звозити євреїв з оточуючих країн [19, с. 76].

У лютому 1940 року у Лодзі було опублікована постанова про організацію гетто, і вже 30 квітня цього ж року вільне пересування євреїв між гетто та містом було заборонено. Така ж сама доля спіткала і мешканців Варшави єврейського походження. 16 листопада 1940 року було організоване Варшавського гетто. Краківське гетто формально було засноване 3 березня 1941 року, але концентрація та обмеження щодо єврейського населення застосовувалися значно раніше. Головним мотивом створення гетто була ізоляція. Особисті контакти із зовнішнім світом були припинені. Тепер під загрозою покарання було заборонено залишати гетто, решті мешканцям міста заборонялося туди заходити без спеціального дозволу [30].

3 березня 1941 року Голова Краківського регіонального управління, доктор Отто Вехтер, оголосив про створення гетто і його кордонах і зажадав, щоб всі євреї були зосереджені в межах цих кордонів до 20 квітня 1941 року. Гетто розташовувалося в нетрях району Подгуже, на південно-східному березі Вісли. Зі створенням гетто синагоги в місті були закриті, і священні предмети, які як і раніше ще були там, були перенесені в будівлю юденрата.

Гетто було оточене стіною і колючим дротом, його ворота охоронялися ззовні німецькими і польськими охоронцями і зсередини - єврейської поліцією. На час створення гетто в місті проживало близько 12.000 євреїв, причому приблизно у 1200 з них не було на це дозволу. Через велику щільність населення в гетто почалися епідемії і різко зросла смертність.

У перший час жителі гетто підтримували контакти із зовнішнім світом. 29 квітня 1941 було створено поштове відділення, що знаходилося у веденні юденрата. Дозволи на вихід з гетто протягом дня видавалися тим, хто працював на німецьких чи польських фабриках, працівникам лікарні, співробітникам дитячого будинку і працівникам різних відділів юденрата, які спочатку залишалися за межами гетто. Крім того, полякам дозволялося відвідувати заводи, розташовані всередині гетто. Ця ситуація сприяла контрабанді продуктів харчування в гетто, хоча і в малих кількостях і за

завищеними цінами. За офіційними даними, німці виділяли на кожного жителя гетто 250 калорій в день, але і це убоге кількість не доставлялося регулярно.

Єврейські організації робили все можливе, щоб полегшити важке становище дітей в гетто. Триста дітей були розміщені в прийомних сім'ях, для них також були відкриті дитячі садки і громадські кухні. Крім того, для молодих людей діяли професійні курси.

Восени 1941 року німці вирішили відокремити гетто від оточуючих його районів. 15 жовтня 1941 року був опублікований наказ про страту для будь-якого єврея, затриманого без дозволу за межами гетто, і будь-якого поляка, який приховував єврея. 6 грудня 1941 було закрито поштове відділення гетто, і посилки з продуктами перестали надходити.

У листопаді-грудні 1941 року від 1000 до 2000 євреїв було депортовано з гетто в район Любліна під приводом того, що у них не було дозволу перебувати в гетто. Одночасно з цим близько 6500 євреїв з громад, які перебували в районі Кракова, були переселені в гетто. Передбачається, що до кінця 1941 року в гетто перебувало понад 18.000 чоловік.

На початку 1942 року за списками, підготовленими єврейської службою порядку, близько 1000 євреїв було депортовано з гетто в вагонах для худоби в напрямку Любліна. Багато з них таємно повернулися до Краківського гетто [24].

Територія гетто в ті часи була порівняно невеликою: вона включала в себе 15 вулиць, на яких було 320 будинків. Виселені з Подгужа польські родини знайшли притулок в колишніх єврейських поселеннях поза новоствореним гетто. Єврейське гетто відгородили бетонною стіною. В тих місцях, де не було стіни, були дротяні огорожі. Усі вікна та двері, що виходили на «арійську» сторону, за наказом замурували цеглою. Стіни гетто склалися з панелей, що мали вигляд могильних плит, це виглядало як зловісна ознака. Невеликі фрагменти стін збереглися і зараз як моторошне нагадування про ті зловісні часи.

За часів війни на території створеного гетто розмістилося 15 тис. євреїв, які проживали у Кракові. Після 30 травня 1942 нацисти почали систематичні депортації євреїв з гетто в довколишні концентраційні табори, насамперед в Аушвіц. 13-14 березня 1943 нацисти під командою унтерштурмфюрера СС Амона Гёта, коменданта трудового табору Плашув провели «остаточну ліквідацію гетто». 8 тисяч євреїв, які вважалися придатними до роботи, були перевезені в концтабір Плашув. 2 тисячі євреїв «непридатних до роботи» убили прямо на вулицях гетто.

Порожні стільці, які зараз стоять на площі Герої гетто (раніше це була Площа Згоди), мають символічне значення і нагадують про те, як в період переселення євреїв з гетто в концтабір з їхніх будинків виносили всі меблі, щоб вони не могли приховати немовлят [23].

2.2. Результат Вайзейської конференції та знищення євреїв 1942-1943 рр.

У квітні 1940 року за наказом Гіммлера щодо повної ізоляції євреїв, на околицях польського міста Освенцим було засновано концентраційний табір на 10 тис. в'язнів. У 1940 році на території Генерал-губернаторства Польща почали формуватися гетто. Усього на польських теренах діяло близько 400 гетто, найбільші з яких були у Варшаві (360 тис. осіб), Лодзі (200 тис. осіб) .

Вже у 1941 році для повної ліквідації євреїв як нації на території Польщі було вирішено вивозити польських євреїв до концентраційних таборів на примусові роботи. Після прийняття «остаточного рішення єврейського питання» у січні 1942 року на Вайзейській конференції було вирішено винищувати євреїв у таборах смерті [34, с. 180].

В кінці 1941 - початку 1942 року німці приступили до закриття єврейських магазинів і майстерень, які продовжували працювати на «арійської» стороні міста. В результаті, навесні 1942 року майстерні і артілі були перенесені на територію гетто. В цей час тисячі жителів гетто були зайняті в якості робітників на різних підприємствах, прагнучи отримати таким чином захист від депортацій та примусових робіт. І все ж близько 2000 євреїв було депортовано на схід в березні 1942 року.

В кінці травня - початку червня 1942 німці провели масову акцію знищення. 30 травня 1942 німці наказали юденрату провести ретельну перевірку всіх посвідчень і дозволів на роботу в'язнів гетто. Гетто було оточено німецькою поліцією, української та польської допоміжної поліцією. Після завершення перевірки документів 31 травня 1942 німці, за допомогою єврейської поліції, зібрали близько 2000 євреїв, у яких не виявилося документів, на площі Згоди, головній площі гетто. 1 червня вони були занурені в вагони для худоби і депортували в табір смерті Белжець. В цілому, більше 5000 євреїв було депортовано в Белжець під час цієї акції, яка тривала до 8 червня і була проведена під командуванням Вільгельма Кунді. Сотні євреїв було розстріляно на вулицях гетто під час операції, часто при спробі

сховатися; багато інших наклали на себе руки. Були створені групи євреїв для сортування майна депортованих, для подальшого переправлення до Німеччини.

20 червня 1942 року, після акції, за наказом німецького майора Рудольфа Павда, територія гетто була скорочена наполовину. Євреям, які жили на вулицях, тепер перебували поза гетто, було дано п'ять днів, щоб переїхати в його нові межі. Зменшення розмірів гетто посилювало його ізоляцію від зовнішнього світу і різко скоротило можливості контрабанди продовольства.

27 жовтня 1942 року в гетто поширилася чутка про ще однієї операції масового знищення, запланованої на наступний день. Мешканці гетто ховалися в заздалегідь підготовлених місцях, і ті, хто працював за межами гетто, намагалися сховатися на своїх робочих місцях або у неєврейських знайомих. Увечері гетто було оточене німецькими поліцейськими підрозділами під командуванням Вільгельма Кунді і Віллі Хааса. Зв'язок із зовнішнім світом була відрізана, і на наступний день в гетто була проведена особливо жорстка селекція. Керівники німецької поліції і директори німецьких заводів вибрали в основному тих, хто володів особливо важливими спеціальностями, в той час як інші євреї, включаючи членів сімей обраних робочих, були передані для депортації. Під час акції було вбито багато пацієнтів єврейської лікарні, а інші були включені в число депортованих, поряд з дітьми з інтернату і мешканцями будинку престарілих. В цілому, близько 4500 жителів гетто були депортовані під час цієї операції в табір смерті Белжець, і ще 600 - вбиті в самому гетто.

На цьому етапі гетто було передано під виняткову владу СС і гестапо і було перетворено в свого роду трудовий табір. Були видані нові дозволи на роботу, але зарплати, які євреї отримували раніше, більш їм не вдавалося, а йшли прямо в казну СС.

У другій половині листопада 1942 року було завершено депортації євреїв з сіл і містечок біля Кракова. Ті, що вижили євреї з цих населених

пунктів були зосереджені в Краківському гетто, що посилювало перенаселеність і призвело до епідемій.

6 грудня 1942 року гетто було розділене на дві частини: в одній з них поселили робочих, в той час як друга була для «неробочих», в тому числі євреїв з сусідніх сіл і містечок, які містилися в особливо важких умовах, під суворим контролем єврейської служби порядку. Дві частини гетто були відокремлені один від одного колючим дротом, хоча спочатку жителям було дозволено переміщатися між двома секторами за згодою єврейської служби порядку.

У грудні 1942 року німці приступили до депортації єврейських підневільних робітників з гетто в табір Плашил, створеному на руїнах єврейського кладовища в Кракові. Більшість жителів гетто були поступово переселені в табір разом з єврейськими робітниками з інших місць [24].

2.3 Аналіз наслідків ліквідації краківського гетто.

Групи опору у краківському гетто

13-14 березня 1943 німці ліквідували гетто. Операція була проведена під безпосереднім командуванням коменданта табору Плашил Амона Гета, за участю польської та української допоміжної поліції, за допомогою військовополонених Червоної армії. 13 березня більшість жителів гетто (за деякими оцінками, близько 6000) були депортовані в Плашил, меншість були відправлені на роботи в інші табори. Жителі гетто «В», в тому числі літні, хворі і їх лікарі, а також діти і їх батьки, які відмовляються розлучатися з дітьми, були на наступний день відправлені на знищення. Багато з в'язнів (за деякими оцінками, 700 осіб, а за іншими, щонайменше 2000) були вбиті в районі гетто, а решта - депортовані в Освенцим і там знищені.

Після закінчення операції зі знищення гетто членам єврейського Комісаріату і єврейської поліції було наказано зібрати тіла тих, хто був убитий в гетто. У наступні місяці групи єврейських в'язнів з Плашова щодня працювали на території колишнього гетто. Вони працювали кілька місяців, а коли завершили роботу, їх теж розстріляли або депортували в Плашил.

З листопада 1943 року євреям не дозволялося залишати табір Плашил. Влітку 1943 року члени Комісаріату і єврейської поліції були також депортовані в Плашил.

Амона Гета стратили в 1946 році на підвір'ї в'язниці неподалік від колишнього табору Плашил. Кат двічі помилився і зміг повісити Гета лише з третьої спроби [24].

Групи опору були організовані в краківському гетто ще на початку 1941 року. Вони склалися в основному з членів єврейських молодіжних рухів і політичних партій, діючі в місті ще в передвоєнний час.

У липні 1942 року, після акції знищення і депортацій, більшість підпільних груп в гетто об'єднали зусилля під командуванням часточок (Адольфа) Лібскінда. Рух Ха-Шомер Ха-Цаїру утрималося на даному етапі від

приєднання до єдиному командуванню і продовжувало незалежну підпільну діяльність в рамках групи "Іскра". Обидві підпільних групи діяли в стані повної секретності. Вони прагнули отримати зброю і встановити контакт з польськими підпільними організаціями за межами гетто. У наступні місяці підпільники обох організацій проводили акти саботажу проти німців в Кракові та його околицях, поза гетто. Дії поза гетто визначалися фактом малої території Краківського гетто і відсутністю можливості діяти приховано всередині нього. Їм вдалося вбити кількох німецьких солдатів і поліцейських.

Після акції знищення в жовтні 1942 року і арешту кількох членів підпілля єврейської службою порядку підпільники покинули гетто і перенесли свою діяльність на «арійську» сторону Кракова. У грудні 1942 року обидві підпільні групи вперше об'єднали свої сили в рамках єдиного штабу і 22 грудня 1942 року виробили атаку на німецьких солдатів і поліцейських в кафе «циганерія» і в ресторані «Бізак». Одночасно польські підпільники повісили на вулиці Баторія національний біло-червоний прапор. Від 7 до 11 німецьких солдатів були вбиті під час цієї акції і тринадцять отримали поранення. У наступні тижні більшість підпільників були вбиті або затримані, після того, як були розкриті гестапо, за допомогою єврейської служби порядку. Що залишилися в живих продовжували здійснювати партизанські акції проти німців [24].

Концентраційний табір Плашил

Концентраційний табір Плашил був заснований нацистами в 1940 році в південному передмісті Кракова незабаром після окупації. Спочатку він був робочим табором, проте в 1941 році був перетворений в концентраційний табір. 28 жовтня 1942 року в табір почали депортувати євреїв з краківського гетто. Комендантом табору був призначений унтерштурмфюрер СС Амон Гёт. Він був відомий садистським ставленням до ув'язнених і особисто розстріляв багатьох з них. Як говорилося раніше, 13 березня 1943 він особисто командував ліквідацією краківського гетто.

Плашил постачав робочою силою деякі військові заводи в районі Кракова, каменоломню, а також інші підприємства. Багато в'язнів загинули від тифу і важких умов життя. У таборі також проводилися постійні розстріли в'язнів. До того ж практикувалися отруєння ув'язнених за допомогою ін'єкцій.

У липні 1944 року в табір прибуло близько 50 українських есесівців під командуванням Миколи Гаврилова, Аліфата Демиденко та Сергія Володимирова.

У січні 1945 року залишилися в таборі ув'язнених погнали маршем в Освенцим. Багато хто загинув під час маршу, а ті, хто залишився в живих, були розстріляні одразу після прибуття. Радянські частини звільнили Плашил, попередньо зруйнований нацистами, 20 січня 1945 року.

Після війни в Краків повернулося близько тисячі євреїв. Багато з них бігли в 1939 році в СРСР і повернулися звідти після війни. Серед повернулися були ті, кого врятував Оскар Шиндлер. Лише деякі повернулися з таборів [24].

РОЗДІЛ 3.

ХАРАКТЕРИСТИКА КРАКОВА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1. Наслідки Другої світової війни у Кракові

По закінченні Другої Світової війни у Польщі вціліло близько 210 тисяч з понад 3 мільйонів євреїв, до яких додалось ще біля 180 тисяч, котрі репатріювались із СРСР. Разом з тими, хто прибував з Радянського Союзу, було багато функціонерів режиму переконаного сталініста Болеслава Берута, що сприяло формуванню суспільної думки про причетність євреїв до впровадження нового комуністичного устрою держави. Перший погром у повоєнній Польщі відбувся 11 серпня 1945 року в Кракові, після чого акти антиєврейських насильств були зафіксовані в десятках сіл і міст, де формальним приводом до погромів ставали чутки про нібито спробу євреїв викрасти і здійснити ритуальне вбивство християнських дітей [22].

На відміну від Варшави, де в 1945 році з політичних мотивів радянська армія дала можливість німцям розбомбити все, що тільки можна, ставлення до Кракова у нашій армії було прямо протилежним.

Відступаючи, німці замінували всі Краківські пам'ятники, і сьогодні ми б не побачили тут нічого скільки-небудь цінного, якби не спільна акція Радянської армії і польської армії Крайової. Незважаючи на те, що армія Крайова підпорядковувалася уряду в Лондоні, у маршала Конєва, який командував на цій ділянці нашою армією було досить здорового глузду, щоб піти на співпрацю в ім'я порятунку шедевра світової архітектури.

Радянська армія створила всі передумови для втечі німців, а польське підпілля зуміло роздобути схему мінування, і перерізати необхідні кабелі. В результаті німцям вдалося підірвати тільки мости, і лише деякі, не особливо цінні пам'ятники (Пам'ятник маршалу Конєву встояв в пострадянські повалення монументів, а його вулиця пережила всі пострадянські

перейменування. Тільки кілька років тому вулицю перейменували, а пам'ятник перенесли на інше місце)

Після війни, коли Польща стала соціалістичною, в місті відбулися великі зміни, що головним чином було пов'язано з неконтрольованим розвитком промисловості. Для врівноваження «інтелігентності» Кракова «робочим свідомістю» поруч з містом починає будуватися металургійний комбінат і однойменне місто Нова Гута. Згодом Краків мав стати всього лише одним з його районів, але розсудливість взяла вгору.

У шістдесяті роки навколо Кракова виникло кільце нових житлових кварталів. Найбільший інтерес за своєю архітектурною формою представляють в них сакральні споруди.

Багато будинків сучасної архітектури в аскетичному стилі виглядають так, що їх жителі позаздрили б нашим хрущовок. Принаймні в Москві таких чудовиськ немає, їх сірі бетонні панелі навивають смертну нудьгу. На щастя для міста, цих монстрів тут не так багато, як наприклад у Варшаві.

Повоєнний Краків, незважаючи на політичні обмеження, не втратив свою позицію важливого наукового і культурного центру. У тутешніх інтелектуальних колах формувалася особистість Кароля Войтили - нинішнього Папи Римського Іоанна Павла II. Серед інших, відомих і в Росії людей, слід виділити письменника зі світовою славою Станіслава Лема [15].

Унаслідок примусового переміщення всіх українців 1947 з пд.-сх. земель Польщі на пн. та пн.-зх. у ході акції «Вісла» змінилися етно-демографічна ситуація в регіоні і політико-правове становище українського населення в усій країні. Польський уряд заборонив діяльність греко-католицької церкви. Становище почало поступово виправлятися зі зміною політичної системи в Польщі.

1989 Міністерство культури і мистецтв Польщі зареєструвало створену в Кракові фундацію св. Володимира – Хрестителя Київської Русі, яку очолює професор української філології, завідувач кафедри українознавства

Ягеллонського університету В.Мокрий. При фундації діють Центр української науки і культури, українознавча бібліотека та українська книгарня «Нестор».

Від 1991 видається альманах «Між сусідами», від 1992 – «Краківські українознавчі зошити», від 1995 понині – часопис «Краківські обрії». У фундації існує також запроектована проф. Ю.Новосільським каплиця перших страсотерпців Київ. Русі святих Бориса і Гліба, синів небесного покровителя фундації св. Володимира Хрестителя.

На Раковицькому цвинтарі в Кракові поховано близько 300 вояків Української Галицької армії, померлих у таборі Домб'є [17].

3.2. Краків у післявоєнний час

У повоєнних часах прослідковувався інтенсивний розвиток території і населення міста Однією з найбільших територіальних змін стало будівництво і приєднання до міста Нової Гути

Починаючи з сімдесятих років в місті проводиться ґрунтовна реставрація пам'яток архітектури. Повернуто минулий блиск старовинним Сукенниця, відреставрована забудова вулиці Каноніча, проводяться роботи в Вавельському замку. У реставрацію всього Кракова вкладалися значні кошти. (Приблизно таку ж політику проводить зараз московський мер.) І місто поступово став дійсно привабливим для туристів.

У 1978 році Краків був визнаний ЮНЕСКО пам'ятником світової культурної спадщини. Останнім часом місто стало місцем регулярних культурних заходів міжнародного значення.

На зламі тисячоліть, у 2000, Краків здобув титул «Культурної столиці Європи» Сьогодні Краків є одним з найпопулярніших місць на світі У 2006 році, був у «п'ятірці» найпопулярніших міст Європи, у 2007 році, здобув титул «наймоднішого міста світу» - згідно з даними американської інтернетової агенції Orbitz, що визначає тренди у світовому туризмі В червні 2007 року, Краків відзначав 750 річницю статусу міста Незважаючи на свою щораз більшу космополітичність, Краків залишається надалі носієм польської символіки. Це єдине місто в Польщі, яке має право вживати в гербі емблему Польської Держави Така можливість, згідно з геральдичною символікою, надається тільки столичним містам.

Згідно з доповіддю Всесвітньої організації охорони здоров'я, в 2016 році Краків посів одинадцяте місце в списку найбільш забруднених міст Європейського союзу. Географічне положення ускладнює вентиляцію міста, великою проблемою є смог, особливо під час опалювального сезону. Повітря забруднене насамперед частинками PM10 і PM2, 5, а також токсичним бензопіреном. В дні особливо сильного смогу в краківському

громадському транспорті вводиться безкоштовний проїзд для власників автомобілів.

Центральним елементом культури Кракова є Старе Місто – скарбниця шедеврів мистецтва та цінних пам'яток архітектури. Тут розташовано понад 1200 пам'яток, які представляють усі стилі архітектури, від середньовіччя до новітніх часів. Краківська площа Ринок належить до найбільших у Європі, залишається незмінною з 1257-го року.

У 2013 році Краків отримав звання «місто літератури ЮНЕСКО», ставши 7-м у світі і першим у центрально-східній Європі.

У Національному музеї зберігається єдина в Польщі картина Леонардо да Вінчі «Пані з горностаєм» [22].

ВИСНОВКИ

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. з Нападу Німеччини на Польщу. Причинами війни стали: весь попередній розвиток міжнародних відносин, прагненням Німеччини, Японії, Італії до переділу світу і світового панування. Заволодівши стратегічною ініціативою на початку війни Німеччина до літа 1941 р. встановила свій контроль над континентальною Європою (крім СРСР).

Німецька окупаційна адміністрація на польських землях проводила щодо єврейського населення політику, спрямовану на переслідування та масове фізичне знищення. В результаті антисемітської політики нацистської Німеччини в 1939–1941 рр. з анексованих польських територій було виселене майже усе єврейське населення і розміщене у гетто та концтаборах ГГ. На початку Другої світової війни нацисти не мали чіткого плану та єдиної позиції в політиці щодо долі польських та європейських євреїв, але з перших днів окупації розпочали «генеральну репетицію геноциду», переслідування та масові вбивства єврейського населення.

Реалізація на практиці політики геноциду щодо єврейського населення на польських територіях в період становлення нацистського режиму показала на практиці яким жахливим механізмом була ця система. В той же час євреї намагалися не здаватися та усіма зусиллями чинити опір. Яскравим прикладом для усього світу супротиву нацистському «новому порядку» були групи опору, організовані в краківському гетто ще на початку 1941 року та відчайдушна спроба повстання у Варшавському гетто у 1943 році.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєв Ю. Всесвітня історія: Навчальний посібник/ Юрій Алексєєв, Андрій Вертегел, Олександр Казаков,; За ред. Юрія Алексєєва,. - К.: Каравела, 2006.
2. Бураков Ю.В. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. – Вид. 4-те, виправл. та доповн. – К.: Генеза, 2007
3. Бураков, Ю.В. Всесвітня історія: новітні часи. 1945-1998 / Ю.В.Бураков, Г.М.Кипаренко, С.П.Мовчан. – К.: Генеза, 2011. – 400 с.
4. Вербова О. С. Національна кооперація та приватне підприємництво на Закерзонні впродовж 1939—1944 років [Електронний ресурс] / О. С. Вербова // Економіка та держава. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://www.economy.in.ua/pdf/6_2012/8.pdf.
5. Всесвітня історія: 1914-1939 рр.: навчальний посібник для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упор. Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко. – 3-тє вид., перероб. – К.: АСК, 2012. – 415 с.
6. Всесвітня історія: Навчальний посібник/ Б.М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко,. - К.: Знання, 2002.
7. Газін В. П. Всесвітня історія ХХ ст.: навч. посіб. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – 156 с.
8. Гитлер А. Моя боротьба / А. Гитлер. – Х.: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.
9. Гісем О. В. Всесвітня історія. 11 клас [Електронний ресурс] / О. В. Гісем. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://геомар.com.ua/uk-wh11/1290.html>.
10. Голованов С.О. Всесвітня історія: Навч. посіб. за ред. Ю.М. Алексєєва. – К.: Каравела, 2006.
11. Гончар Б. М., Козицький М. Ю., Мордвінцев В.М.,Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2012. – 565 с.

12. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський університет, 2002. – 752 с.
13. Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011» : у 5 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Т. 5. – 376 с.
14. Земерова Т.Ю. Всесвітня історія. Комплексний довідник. – Тернопіль, 2004. – 768 с.
15. История Кракова [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.krakow.ru/tour/history.htm>.
16. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-1945): Навч. посіб. – К.: Комп'ютерплес, 2001.
17. Ільющин І.І. КРАКІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2008. - 568 с.: іл.. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Krakiv>
18. Казакова О. «Національна політика» нацистської Німеччини на окупованих польських територіях (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 232–237.
19. Казакова О. М. Нацистська політика щодо єврейського населення на польських територіях в період становлення окупаційного режиму (1939–1941 рр.) / О. М. Казакова // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 107. - С. 75-77.
20. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст. : підручник : У 10 т. – К.: ВЦ "Академія", 2013. – Т. 4 : У сподіваннях і трагічних зламах. – 2015. – 576 с. // Слово і час. - 2016. - № 1. - С. 100.
21. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. – Навч. посіб. – Харків, 2001.

22. Краків [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.wikiwand.com/uk/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2>.
23. Краківське гетто [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.polscha.travel/uk/viznachn%D1%96-pamiatki/tematichn%D1%96-shliakhi/krak%D1%96vske-getto>.
24. Краков в период Второй мировой войны [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/ghettos/krakow.html>.
25. Ладиченко, Т.В. Всесвітня історія: посіб. для старшокл. та абітур. / Т.В.Ладиченко. – К.: АСК, 2012. – 320 с.
26. Мінгазутдінов О.Ф. Історія Другої світової війни. Навч. посіб. – К.: Видавничий центр —Київський університет, 1999.
27. Пивовар С. Всесвітня історія XX століття: учбовий посібник/ Сергій Пивовар, Яків Серіщев, Сергій Стельмах,. - К.: Феміна, 1995.
28. Рожик, М.Є. Всесвітня історія. Новітні часи. 1914-1945: підр. для 10-го кл. серед. шк. / М.Є. Рожик, М.І. Ернестюк, М.С. Пасічник, О.М. Сухий, І.І. Федик. – 2-ге вид, виправ. і допов. – К.: Генеза, 2013. – 230 с.
29. Сич О. І. Історія країн Заходу в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). Навчальний посібник. – Чернівці: Золоті литаври, 2008.
30. Страницы истории еврейского народа. Холокост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holocaust.ioso.ru/history/index.htm> – Назва з титулу екрану
31. Стрижак В.М. УСЕ. Всесвітня історія. Навчально-довідковий посібник. – Тернопіль, 2006. – 672 с.
32. Теміров Ю. Всесвітня історія XX століття: Основні відомості шкільного курсу: Дати, події, коментарі / Юрій Теміров, Людмила Шикова, . - Донецьк: ВКФ "БАО", 1998.

33. Холокост: Энциклопедия / Редкол.: И. А. Альтман, О. В. Будницкий, Е. Ю. Гениева и др.; Пер. с англ.: И. В. Александрова, Л. М. Бурмитстровой и др. – М.: РОССПЭН, 2008. – 808 с.

34. Чорна А. Особливості нацистської політики щодо єврейського населення у період становлення окупаційного режиму на території Польщі [Електронний ресурс] / Алла Чорна // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011». – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://web.znu.edu.ua/NIS/2011/tom_5_.pdf.

35. Щупак І. Я. Всесвітня історія. Новітній період (1939-2011 рр.): підручник для 11 класу. – К.: Прем'єр, 2012. – 264 с.